

FARŞÇA TEZKİRE YAZICILIĞI

Efsâne MONFERİD*

Çev. Çetin KASKA**

Öz: Fars edebiyatında en eski tezkire hicri yedinci yüzyılın başında Muhammed Avfî'nin telif ettiği *Lübâbü'l-Elbâb*'tır. Bu eser şairlerin hâl tercümelerinden oluşmaktadır. İsminde "tezkire" kelimesi geçen ilk Farsça kitaplar, tasavvuf şeyh ve evliyaların hallerini beyan eden Ferîdüddîn Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ* adlı eseri ile ahiret hakkında bilgi veren, *Tezkire-i Nasirüddîn-i Tûsî* adıyla meşhur olan *Risâle-i Âgâz ve Encâm* adlı eserdir. İçtimaî ve siyasi tarihin aydınlatılması noktasında temel bir kaynak görevi üstlenen Farsça tezkireler genellikle mukaddime, asıl metin ve hatimeden oluşmaktadır. Bu makale İran'da yayınlanan *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm* adlı eserde geçen "*Tezkire Nivîsî-yi Fârsî*" maddesinin tercümesidir. Bu çalışmada Farsça tezkire yazıcılığı hakkında bilgi verilmiş ve hangi dönemde ne tür tezkirelerin yazıldığı beyan edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tezkire, Farsça Tezkire, Attâr, Fars Edebiyatı.

WRITING TEZKİRE İN PERSIAN

Abstract: The oldest tezkire in the Persian literature is *Lübâbü'l-Elbâb* written by Muhammed Avfî at the beginning of the seventh hijri century. This work is made up of the biographies of poets. The first Persian books whose names contain the Word "tezkire" are Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*, which explains the states of the sufi masters and saints, and Nasirüddîn-i Tûsî's *Tezkire*, which is also known as "*Risâle-i Âgâz ve Encâm*" and which gives information about the Hereafter. The Persian tezkires which function as basic sources for the enlightenment of social and political history generally are made up of introduction, main text and conclusion sections. This article is the translation of the article "*Tezkire Nivîsî-yi Fârsî*" in Iran's *Dânişnâme-i Jihân-i İslâm*. In this article, information about Persian tezkire writing is given and what kind of tezkires are written in which period is stated.

Key Words: Tezkire, Persian Tezkire, Attâr, Persian Literature.

Hicri yedinci yüzyıldan önce şairlerin hayatı ve şiirlerinden numuneler dağınık bir şekilde Nizâm-ı Arûzî'nin *Çehâr Makâle* (Telif h. 550) ve Zekeryâ-i Kazvînî'nin (ö. 682) *Âsârü'l-Belâd ve Ahbârü'l-İbâd* gibi bazı tarihî, coğrafi ve edebî eserlerde zikredilmiştir. Hicri yedinci yüzyılın başında Muhammed

ORCID ID : 0000-0002-1168-5522

DOI : 10.31126/akrajournal.548789

Geliş trarîhi: 03 Nisan 2019 / Kabul tarihi: 29 Ağustos 2019

**Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, "Tezkire Nivîsî-yi Fârsî" c. 6, s. 772-74, Tahran, 2002.

**Arş. Gör. Dr. İstanbul Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi / Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*'ı telif etmiştir. Bu eser en eski tezkire olup şairlerin hâl tercümelerinden oluşmaktadır. İsminde "tezkire" kelimesi geçen ilk Farsça kitaplar: Tasavvuf şeyh ve evliyaların hallerini beyan eden Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ* adlı eseri ile ahiret hakkında bilgi veren, *Tezkire-i Nasîrüddîn-i Tûsî* (ö. 672) adıyla meşhur olan *Risâle-i Âgâz ve Encâm* adlı eserdir. Tezkire daha sonraları Fars edebiyatında revaç bulduğu anlamıyla kullanılmamıştır. Yani ilk önceleri tezkire şairlerin hâlini beyan eden bir kitap anlamında ele alınmamıştır (Nekavî, s. 784-86). Kazvînî (Avfî, Mukaddime), Muhammed b. Melikşâh (ö. 511) döneminin ileri gelenlerinden olan Moveffeküddîn Ebû Tâhir Hâtûnî'nin *Menâkıbü'ş-şua'rá* adlı bir eser yazdığı ifade edilmiş, ancak bu eser günümüze ulaşmadığı için onun hakkında bilgi vermek mümkün değildir. Ancak hicri altıncı yüzyıl sonu yazarlarından Necmüddîn Ebû Bekr Muhammed Râvendî bu eserin rik'a hattıyla yazıldığını ifade etmiştir (Ravendî, s. 57). Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü'ş-şua'rá* adlı eserinde bu kitaba işaret etmiştir (Semerkandî, 892/ s. 35, 66). Bu bilgilere göre *Menâkıbü'l-şua'rá* adlı eser en az hicri dokuzuncu yüzyıla kadar bilinmektedir.

Lübâbü'l-Elbâb'dan sonra *Tezkiretü'ş-şuarâ*, tezkire yazarları tarafında örnek alınan eser hâline gelmiştir. Muhammed Tâhir Nasrâbâdî ilk defa tezkire kelimesini şairlerin hâl tercümesi manasında *Tezkire-i Nasrâbâdî* (Telif h.1083-90) adlı eserinde kullanmıştır. Bu tezkirede şairlerin hâl tercümeleri ile şiirlerinden numuneler yer almaktadır (Nasrâbâdî, s. 2). Tezkire yazıcılığı Safevî (h. 906-1359) ve Kâcâr (h.1210-1344) dönemlerinde de yaygınlık kazanmıştır. Bu iki dönemdeki tezkirelerde muteber şairlerin hâl tercümelerinin yanında eğlence maksadıyla şiir söyleyen şairlerin hâl tercümeleri de yer almıştır. Takiyüddîn Belyânî'nin *Arafâtü'l-Âşıkîn* (Telif h.1024) ve Hidâyet'in *Mecma'u'l-Fusahâ* (Telif h.1284) adlı eserleri bu tür tezkirelere örnektir.

Kâcâr döneminde tezkire yazıcılığı o kadar revaç kazanmış ki, hatta Kâcâr şehzadeleri bile tezkire yazmışlardır. Örneğin Feth Ali Şah'ın oğlu Seyfû'd-devle Sultan Muhammed h.1245 yılında *Bezm-i Hâkân* adlı eseri kaleme almıştır, ayrıca Ali Rızâ Mîrzâ-i Kâcâr hicri on üçüncü yüzyılın ortalarında *Bostânü'l-Bedâi'* ve h.1246 yılında *Bostânü'l-Işâk* adlı kitapları yazmıştır (Gülçin Me'ânî, c.1, s. 93-115). Bir devlet büyüğünün hamisi veya memduhu ölçü alınarak seçilen şairlerden oluşan tezkireler Kâcâr sarayında daha makbul görülmüştür. H.1319 yılında Muhammed Bâkır Mîrzâ Hüsrev-i Kirmânşâhî tarafında telif edilen ve İkbâlü'd-devle Gafâr'ın (Kirmânşâh Sultanı) övgü şairlerinin hâl tercümelerini içeren *İkbâl-nâme* adlı tezkire ile h.1268 yılında Safâ-i Zevâreî tarafından telif edilen ve Çerâğ Alî Hân Zengene'nin (İsfahân Sultanı) övgü şairlerinin hâl tercümelerini içeren *Encümen-i Rûşen* adlı eserler bu tür tezkirelere örnektir (Me'ânî, c.1, s. 36, 68).

Kâcâr döneminde tezkire yazıcılığının bir diğer özelliği; manzum, resimli, seçki biçiminde ve mizahî olmak üzere çok çeşitli şekillerde tezkire yazılmış olmasıdır. 1-Manzum tezkirelere örnek: Mîrzâ Muhammed Bâkır Reşhe-i İsfahânî'nin h.1250 yılında telif ettiği *Tezkire-i Manzûme-i Reşhe* adlı tezkire (Me'ânî, c.1, s. 372-76). 2-Resimli tezkirelere örnek: Mîrzâ İbrahim Medâih Nigâr'ın hicri on dördüncü yüzyılın başlarında yazdığı *Encümen-i Nâsrî* ve *Tezkire-i Kudsiye* adlı tezkireler. Ebû Turâb Gafârî bu iki kitapta biyografileri verilen kişilerin resimlerini kara kalemle çizmiştir. 3-Seçki tezkirelere örnek: H.1336-37 yılında Muhammed Hüseyin Şo'â-i Şîrâzî tarafından yazılan *Eş'e-i Şu'âye* adlı tezkire. Bu tezkire aynı yazarın h.1320-21 yılında yazdığı *Tezkire-i Şo'âye* adlı tezkiresinden oluşan bir seçkidir. (Me'ânî, c.1, s. 34) 4-Mizahi tezkirelere örnek: Takî Dâniş (ö.1326) tarafından yazılan *Âş-i Keşkeyân* adlı mizahî ve hayalî tezkire. Şair bu tezkirede sahte şairlerin hâl tercümelerini verip, kendi mizahî şiirlerinden bahsetmiştir (Me'ânî, c.1, s.169).

Tezkire yazıcılığı geleneği muasır döneme kadar devam etmiştir. Muasır dönemdeki en önemli tezkireler şunlardır; Bediüzamân Fûrû-zânfer tarafından telif edilen *Sohen ve Sohenverân* (Basım h.1308), Encümen-i Edebî-i Ferhengistân-i İrân tarafından hazırlanan *Tezkire-i Şua'râ-i Mu'âsır* (Basım h.1328), Mehdî Hamîdî tarafından telif edilen *Behişt-i Sohen* (Basım h.1334), Dâryûş-i Sabûr tarafından telif edilen *Sedef* (Basım h.1335), Tel'et-i 'Ankâ tarafından yazılan *Tezkire-i Tel'et*, Kâsım-i Tevîserkânî (Basım 1339) ve Muhammed Ca'fer Meh-cûb tarafından yazılan *Şi'r-i Hezâr Sâle-i Fârsî* (Basım h.1343). (Gülçin Me'ânî, c.1, s.136, 293, 310, 706, 746, 763). Muhammed İshâk tarafından yazılan *Tezkire-i Sohenverân-i Nâmî-i İrân der Târîh-i Mu'âsır* (Basım h.1371) ve altı cilt hâlinde Seyyid Muhammed Bâkır Burke'î'nin yazdığı *Sohenverân-i Nâmî-i Mu'âsır-i İrân* (Basım h.1373).

Muasır dönemde sosyal hayatın değişime uğramasıyla kadın şairlerin hâl tercümelerini veren tezkireler de telif edilmiştir. Örneğin: Kişâverz Sadr'ın telif ettiği *Râbi'e Tâ Pervîn* (Basım1334) adlı tezkire (Me'ânî, c.1, s.22-24). Muasır dönemde yazılan diğer tezkireler daha çok bir bölgeye ait olan şairler hakkında bilgi veren tezkirelerdir. Örneğin: Muhammed Hüseyîn Şu'â-i Şîrâzî'nin h.1313 yılında telif ettiği *Şekeristân-i Pârs*, Muhammed Ali Terbiyet'in telif ettiği *Dânişmendân-i Azerbaycan* (Basım h.1314), Nusretullâh Novhayân'ın telif ettiği *Tezkire-i Şua'râ-i Semnân* (Basım h.1337), Mehdî Dîrehşân'ın telif ettiği *Bozorgân ve Sohenserâyân-i Hemedân* (Basım h.1341) adlı tezkireler bu türdendir (Me'ânî, c.1, s. 87-92, 283, 617, 764; Me'ânî, c.1, s. 279, 299, 314, 623-625). Muasır dönemde şairlerin inanç ve fikirleri esas alınarak yazılan tezkireler de bulunmaktadır. Örneğin: Ni'metullâh Zekâi-i Beyzâî'nin yazdığı *Tezkire-i Şua'râ-i Karn-i Evvel-i Behâî* (Telif h.1311-24) adlı tezkire (Me'ânî, c.1, s. 287).

Farsça tezkire yazıcılığı Hindistan'da bile revaç kazanmıştır. Oradaki tezkire yazıcılığı beş döneme ayrılmıştır: 1-Hindistan'da ilk Müslümanların hâkimiyeti olan hicri yedinci yüzyıldan, h. 932 yılında Hintli Timurlular'ın hükümetinin kurulmasına kadarki dönem. 2-H.932 yılında Zahîrüddîn Bâbü'ün saltanatının başlangıcından, h.1068 yılında Şâh Cihân hükümetinin sonuna kadarki dönem. 3-H.1068 yılında Evrengzîb saltanatından, h.1274 yılında İngiliz hükümetinin başlangıcına kadarki dönem. 4-H.1274 yılında Hindistan'da İngiliz tasallutuyla h.1349 yılına kadarki dönem. 5-H.1349 yılından günümüze kadarki dönem (Nekavî, s. 6-12). Üçüncü dönemde tam eli dokuz tezkire yazılmış ve bu yüzden üçüncü dönem diğer dönemlerden daha önemlidir (Nekavî, s. 202-575).

Hindistan'da ihtisaslı tezkirelerin ortaya çıkmasıyla birlikte ilk başlardaki tezkire yazıcılığı değişime uğramıştır. Hindistan'daki en meşhur ihtisaslı tezkirelerden bazıları şunlardır: Fahr-i Herevî'nin yaklaşık h. 960 yılında şiir söyleyen seksen sultan hakkında yazdığı *Ravzatü'l-Selâtîn* adlı tezkire (Münzevî, c.11, s. 735). 'Abdulnebî-i Kazvînî'nin h.1028 yılında sâkinâme söyleyenler hakkında yazdığı *Tezkire-i Meyhâne* adlı tezkire (Münzevî, c.11, s.739-740) ve Mevlevî Ahmed Alî'nin h.1285 yılında mesnevi söyleyenler hakkında yazdığı *Heft Âsumân* adlı tezkire.

Hindistan'daki ilk iki dönemin aksine üçüncü dönemde muhtemelen Farsça yazılan bütün tezkireler Hintli müellifler tarafında yazılmıştır. O dönemki tezkire yazarlarının üslubu sadedir ve bazı tezkire yazarları ilk defa Urduca ve Hintçe kelimeleri tezkirelerinde kullanmışlardır (Nekavî, s. 200-201). Kâni' mahlaslı Mîr Gulâmâlî Şîr'in telif ettiği *Makâlâtü'ş-şua'rá* adlı tezkire bu tür tezkirelerdendir (Telif h.1174) (Nekavî, s. 401-414).

Afganistan'da da İran kültürü ile Fars edebiyatının tesiri büyüktür. Özellikle Farsça tezkire yazıcılığı hicri on üç ile on dördüncü yüzyıllarda revaç kazanmıştır. H.1288 yılında Kârî Rahmetullâh Vâzih-i Buhârî tarafında telif edilen *Tuhfetü'l-Ehbâb fî Tezkiretü'l-Eshâb*, h.1322 yılında Efzel Mahdûm Pîr Mestî-i Buhârî tarafında telif edilen *Efzelü'l-Tezkâr fî Zikrû'ş-şua'rá ve el-Eş'âr*, h.1302 yılında 'Abdul-kerîm Hüseyînî tarafından telif edilen *Bahâr-i Bedehşân*, Mâgeh Rah-mânî-i Efgânî tarafından h.1329-30 yılında telif edilen *Nişînân-i So-hengûy*, Ebû'l-Kâsım 'Abdülhakîm Rastâkî tarafından yazılan *Bahâr-i Efgânî* (Basım 1350) Afganistan'da telif edilen tezkirelerden bazılarıdır (Gülçîn Me'ânî, c.1, s. 34, 124-26, 149, 153).

Tacikistan'da da Farsça yazılan tezkireler bulunmaktadır. H.1284-86 yılında Şerîfcân Mahdûm-i Sadr-i Ziyâ tarafından telif edilen *Tezkâr-ı Eş'âr* ile h.1304 yılında Sadrüddîn 'Aynî tarafından telif edilen *Numûne-i Edebiyât-i Tâcîk* adlı tezkireler Tacikistan'da yazılan tezkirelerden bazılarıdır (D. Tâcîkî, c. 5, s. 89-90, c.7, s. 229).

Tezkireler genellikle mukaddime, asıl metin ve hatimeden oluşmaktadır. Asıl metinde kişinin hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Tezkire bölümleri çeşitli ve mütenevvidir. Tezkire yazarları bölümleri adlandırırken edebî ve kinayeli tabirlerden istifade etmişlerdir. Mesela Âzer-i Bîgdilî'nin yazdığı *Âteşkede* (Telif h.1174) adlı tezkirenin bölümlerinin adları: Micmer, Şu'le, Ahger ve Şerâre'dir. H.1274-77 yılında Şehlâ mahlaslı Moderrisî-i Yezdî'nin telif ettiği *Şebustân*'ın bölümlerinin adları: Halvethâne, Hengâme, Âstâne ve Eyvân'dır (Nekavî, s. 38-40; Münzevî, c.11, s. 747; Gülçin Me'ânî, c.1, s. 244, 250-255). Tezkirelerde şairin ya adı veya mahlası unvan olarak yazılmıştır. Tezkirelerdeki isimlerin sıralanmasında bazen tarih temel alınmıştır. Örneğin h.1045 yılında Muhammed Sâdık Hân-i Dihlevî'nin telif ettiği *Tabakât-i Şâhchânî* ile h.1102 yılında Şîr Ali Hân-i Lûdî tarafından telif edilen *Mirâtü'l-Hayâl* adlı tezkireler bu türdendir. İsim sıralamasında bazen de alfabe temel alınmıştır. Örneğin h.1176 yılında Âzâd-i Belgrâmî tarafında telif edilen *Hazâne-i Âmire* adlı tezkire bu türdendir. Bazı tezkirelerdeyse hiçbir özel kaide bulunmamaktadır (Münzevî, c.11, s. 745-746, 760-61, 881).

Bazı tezkirelerde her şairin biyografisinin sonunda şiirlerinden oluşan bir seçki yer almaktadır. Bu şiirlerde tezkire yazarının edebî zevki müşahede edilmektedir. Bazı tezkirelerin şöhret ve muteberliği seçilen güzel şiir numuneleri sebebiyledir. Örneğin h.1010 yılında Mollâ Muhammed Sûfî-i Mâzenderânî'nin telif ettiği *Puthâne* ile Vâlah-i Dâğîstânî'nin telif ettiği *Riyâzü's-şua'ra* adlı tezkireler bu türdendir (Münzevî, c.11, s.752-53; Gülçin Me'ânî, c.1, s. 590, 650-66). Bazı tezkire yazarları basit şiirler seçmeleri nedeniyle zevksiz olarak bilinmişlerdir. Örneğin Hüseyin Nevâi-yi Hemedânî'nin telif ettiği *Tezkire-i Nevâ* (Telif 1253) adlı tezkire bu türdendir (Dîvân-i Bîgî, (hz. Nevâî) c.1, s.10).

Tezkire yazarlarının şiir seçkileri, tezkirelerin edebî eserlerin bir türü olmasını sağlamıştır. Yani şiirlerden oluşan seçki ve antolojiler aynı şiir yazmak gibi kabul görmüştür. Örneğin hicri on üçüncü yüzyılda Haydar Kulî Mîrzâ tarafından telif edilen *Tezkire-i Hâver* adlı tezkire aslında şiir seçkilerinden oluşmaktadır (D. İslâm, İkinci baskı, "Muhtârât"; Gülçin Me'ânî, c.1, s. 219). Tezkire yazıcılığındaki bu özel durum edebî görüş belirtme ve eleştiri sayesinde ortadan kalkmıştır. Örneğin h.1261 yılında Mevlevî Ahsânullâh Müm-tâz-i Lekhenevî tarafından telif edilen *Der 'Akd-i Süreyâ* adlı tezkirede şiir seçkileri eleştirileriyle birlikte ele alınmıştır (Münzevî, c.11, s. 765). Mevlevî Ahmed Alî de *Heft Âsumân* adlı tezkiresinde *Mesnevî* ve vezinleri hakkında bilgi vermiştir (Ahmed Ali, s. 3-5). Tezkire yazarlarının şiirler hakkında görüşlerini ifade etmeleri edebiyatçılar arasında tartışma çıkmasına neden olmuştur. Örneğin Mu'temedü'd-devle Ferhâd Mîrzâ, Lutfalî Bîg Âzerbîgdilî'nin *Âteşkede* adlı tezkiresindeki şiir seçimleri ile Hazîn-i Lâhîcî'nin şiirleri hakkındaki arzu,

şarap ve hafız gibi konuları eleştirmiştir (Gülçin Me'ânî, c.1, s.5). Şefî'î Kedkenî birçok yerde bu konuya değinmiştir.

Tezkireler sadece edebiyat tarihi hakkında faydalı bilgiler vermemektedir, siyasî ve içtimaî olaylar hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Tezkireler içtimaî ve siyasî tarihin aydınlatılması noktasında temel bir kaynak görevi üstlenmektedir. Mesela Sâmî Mîrzâ, *Tuhfe-i Sâmî* adlı tezkiresinde çeşnicibaşı Yusuf Bîg, silah yapımcısı Mevlânâ Sûsenî ve terzi Tezrikî Beyârcumendî gibi şairlerin mesleklerini ifade ederek o dönemin sosyal hayatına işaret etmiştir (Sâmî Mîrzâ, s.168, 186-87).

Kimi zaman tezkire yazarları hayat ve eserleri hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Bu tür bilgiler biyografilerinin yazılması noktasında önemli birer kaynak görevi görmüştür. Örneğin Mîrzâ Ahmed Cehremî-i Dîvân Bîgî, *Hadikatü'ş-şua'rá* adlı tezkiresinde eserleri hakkında önemli bilgiler vermiştir (Bîgî, c.1, s. 15). Aynı şekilde Behgevân Dâs *Sefîne-i Hindî* (Dâs, s. 241-259) ve Nasrâbâdî *Tezkire-i Nasrâbâdî* (Nasrâbâdî, s. 457-463) adlı tezkirelerinde kendileri hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.

Kâcârlılar dönemindeki tezkire yazıcılığında kaynak göstermeden alıntı yapmak revaçtadır (Dîvân-i Bîgî, c.1; Nevâî, s.10; Gülçin Me'ânî, c.1, 46-47). Bazı tezkirelerde müellifin kaynak olarak kullandığı, ancak daha sonra ortadan kaybolan tezkire adları zikredilmiştir. Örneğin *Tezkire-i Hazâne-i 'Âmire* (Âzâd Belgrâmî, s. 6-7) adlı tezkirede Metîn-i Keşmîrî'nin *Hayâtü'ş-şua'rá* adlı tezkiresinin adı zikredilmiştir. Aslında bu tür bilgiler bir kitabı tanımak için faydalı olan bilgilerdir. Yazılı kaynaklardan başka tezkire yazarları bazen bizzat şair ile görüşüp, ondan biyografisi ve şiirlerinden bir seçki istemişlerdir (Dîvân-i Bîgî, c.1, s.15).

Son yıllarda ortaya çıkan edebî eleştiri ve tarihi bakış açısı sayesinde tezkire yazarlarının görkemli üslupları, efsanevî bakış açıları ve abartılı sözleri eleştirilmiştir. Bunlara rağmen tezkireler biyografî edebiyatının numuneleridir ve daima önemli bir yere sahiptirler.

KAYNAKÇA

- Alî, Ahmed (1965); *Heft Âsumân*, Kelkene 1873/ Tahran Ofset Baskısı.
 Belgrâmî, Mîr Gulâmâlî b. Nûh Âzâd (1871); *Hazâne-i 'Âmire*, Kânpûr Taş Baskı.
 Bîgî, Ahmed Alî Dîvân (1364-1366) ; *Hadikatü'l-şua'rá*, (hz. 'Abdülhüseyn Nevâî), c. 1, Tahran.
 Dânişnâme-i Tacikî, (1978-1988), c.5, Duşanbe.
 Dâs-i Hindî, Behgevân (1377/1958) *Sefîne-i Hindî*, (hz. Muhammed 'Atâülrahmân 'Atâ-i Kâkûy) Potne Taş Baskısı.
 Devletşâh-i Semerkandî (1337); *Tezkiretü'ş-şua'rá-i Devletşâh-i Semerkandî*, (hz. Muhammed 'Abâsî) Tahran.

- Kedkenî, Muhammed Rızâ Şefî'î (1375); *Şâ'irî Der Hucûm-i Muntekidân/ Necd-i Edebi Der Sebki Hindî-i Pirâmûn-i Şi'r-i Hazin-i Lâhici*, Tahran.
- Me'ânî, Ahmed Golçîn (1363); *Târîh-i Tezkirehâ-i Fârsî*, c. 1, Tahran.
- Munzevî, Ahmed (1362-1370); *Fihrist-i Muşterek-i Nussehâ-yi Hatî-i Fârsî-i Pakistan*, c. 11, İslamabad.
- Nâîni, Muhammed Ali (1376); *Tezkire-i Medînetü'l-Edeb*, Resimli Baskı, Tahran.
- Nasrâbâdî, Muhammed Tâhir (1361); *Tezkire-i Nasrâbâdî*, (hz. Vahîd-i Destgirdî) Tahran.
- Nekvî, Ali Rızâ (1343); *Tezkire Nivîsî-i Fârsî Der Hind ve Pakistan*, c. 11, Tahran.
- Râvendî, Muhammed b. Alî (1333); *Kitâb-i Râhatü'l-sudûr ve Âyetü'l-surûr Der Târîh-i Âl Selcûk*, (haz. Muhammed İkbâl) Tahran.
- Safevî, Sâm Mîrzâ, (1550-1561); *Tezkire-i Tuhfe-i Sâmî*, (hz. Rukneddîn Humâyûn Ferruh) Tahran.

تذکره (۱)

۷۷۷

فی الفوائد النادرة از سیدعلیخان مدنی (آقابزرگ طهرانی، ج ۴، ص ۲۵؛ برای دیگر تذکرها - حاجی خلیفه، ج ۱، ستون ۳۹۱؛ بروکلان، ج ۴، ص ۳۴؛ سرکس، ج ۲، ستون ۱۳۶۵؛ ون‌دایک، ص ۴۹۷).

برای منابع این قسمت - به منابع قسمت ۳.

/ باقر قربانی زَرّین /

۲) تذکره‌نویسی فارسی. تا پیش از سده هفتم، سرگذشت شاعران و نمونه شعر آنان به طور پراکنده در برخی آثار تاریخی و جغرافیایی و ادبی، نظیر چهارمقاله نظامی عروضی (تألیف ح ۵۵۰) و آثارالبلاد و اخبارالعباد زکریای قزوینی (متوفی ۶۸۲)، ذکر می‌شد. در اوایل سده هفتم، محمد عوفی لایبالالایب را تألیف کرد که قدیمترین تذکره، مشتمل بر شرح حال شاعران، است. نخستین کتابهای فارسی که در عنوان آنها کلمه تذکره ذکر شده - از جمله تذکره‌الاولیاء* عطار در شرح احوال اولیا و مشایخ تصوف و رساله آغاز و انجام معروف به تذکره تألیف نصیرالدین طوسی (متوفی ۶۷۲) درباره معاد - «تذکره» به مفهومی که بعدها در ادب فارسی رایج شد (کتابی در شرح حال شاعران)، نبودند (سرای اطلاع بیشتر درباره دیگر آثار از این نوع - نفوی، ص ۷۸۴-۷۸۶). قزوینی (عوفی، مقدمه، ص و-ح) از کتابی با عنوان مناقب الشعراء تألیف موفق‌الدین ابوطاهر خاتونی*، از رجال دوره محمدبن ملکشاه (متوفی ۵۱۱)، نام برده است که این اثر در دست نیست تا بتوان درباره آن داوری کرد، اما نجم‌الدین ابوبکر محمد راوندی، از نویسندگان اواخر قرن ششم، آن را مرفوع‌گونه‌ای دانسته است (ص ۵۷). اشاره دولتشاه سمرقندی در تذکره‌الشعراء* (تألیف ۸۹۲ هـ؛ ۳۵، ۶۶) به این کتاب، نشان می‌دهد که مناقب‌الشعراء دستکم تا قرن نهم شناخته شده بوده است.

پس از لایبالالایب، تذکره‌الشعراء سرمشق تذکره‌نویسان شد. محمدطاهر نصرآبادی برای نخستین بار واژه تذکره را به معنای شرح حال شاعران در عنوان اثر خود، تذکره نصرآبادی* (تألیف ۱۰۸۳-۱۰۹۰)، به کار برد (ص ۲). این تذکره مشتمل بر شرح حال شاعران و نمونه اشعار آنان است.

تذکره‌نویسی در دوره صفوی (۹۰۶-۱۱۳۵) و قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴) رونق یافت. در تذکرهاى این دو دوره، علاوه بر شرح حال شاعران برجسته، شرح حال سرایندگان که گاه به تفضیل شعر می‌سرودند نیز آورده می‌شد. نمونه این تذکرها، غزوات‌المشفقین تقی‌الدین بلیانی (تألیف ۱۰۲۴) و مجمع الفصحای هدایت (تألیف ۱۲۸۴) است.

در دوره قاجار تذکره‌نویسی چنان رواج یافت که حتی

شاهزادگان قاجار نیز تذکره نوشتند، از جمله سیف‌الدوله سلطان‌محمد، پسر فتحعلی‌شاه، بزم خاقان را در ۱۲۴۵ نوشت و علیرضا میرزای قاجار کتاب بستان‌الدبایع را در اواسط قرن سیزدهم و بستان‌العشاق را در ۱۲۴۶ تألیف کرد (گلچین معانی، ج ۱، ص ۹۳-۱۱۵). تألیف تذکرهاىی که معیار انتخاب شاعران در آنها، ممدوح یا حامی شاعران بود نیز گویای اهمیتی است که دربار قاجار برای این نوع آثار قابل می‌شد، از جمله اینگونه تذکره‌هاست: اقبال‌نامه تألیف محمدباقر میرزای خسروی کرمانشاهی در ۱۳۱۹ در شرح حال شاعران مداح اقبال‌الدوله غفاری (حاکم کرمانشاه) و انجمن روشن تألیف صفای زواری در ۱۲۶۸ در شرح حال شاعران مداح چراغعلی خان زبگه (حاکم اصفهان؛ همان، ج ۱، ص ۳۶، ۶۸).

ویژگی دیگر تذکره‌نویسی در دوره قاجار کاربرد انواع تفتن در تذکره‌نویسی بود، از جمله تألیف تذکرهاى منظوم همچون تذکره منظوم زشحه تألیف میرزا محمدباقر رشحه اصفهانی در ۱۲۵۰ (همان، ج ۱، ص ۳۷۲-۳۷۶)؛ تذکرهاى مسطور مانند انجمن ناصری و تذکره قدسیه، هر دو از میرزاابراهیم مدایح‌نگار که در اوایل قرن چهاردهم نگارش یافته‌اند و تصاویر سیاه‌قلم صاحبان تراجم در این دو کتاب کار ابوتراب غفاری است (همان، ج ۱، ص ۷۱، ۳۲۰)؛ تلخیص تذکرهاى مفصل، مانند اشعه شعاعیه تألیف محمدحسین شمع شیرازی در ۱۳۳۶-۱۳۳۷ که متخشی از تذکره شعاعیه، نوشته خود او در ۱۳۲۰-۱۳۲۱ است (گلچین معانی، ج ۱، ص ۳۴)؛ تألیف تذکرهاى طنزآمیز و تخیلی، مانند تذکره آتش کشکیان از تقی دانش (متوفی ۱۳۲۶ ش) در شرح حال شاعران ساختگی و ذکر اشعار هزل‌آمیز سروده خود مؤلف (همان، ج ۱، ص ۱۶۹).

سنت تذکره‌نویسی تا دوره معاصر ادامه یافته است. برخی از معروفترین تذکرهاى معاصر عبارت‌اند از: سخن و سخنوران بدیع‌الزمان فروزانفر (چاپ ۱۳۰۸ ش)، تذکره شعراى معاصر از انجمن ادبی فرهنگستان ایران (چاپ ۱۳۲۸ ش)، پشت سخن تألیف مهدی حمیدی (چاپ ۱۳۳۴ ش)، صدف تألیف داریوش صبور (چاپ ۱۳۳۵ ش)، تذکره طلعت از طلعت عسقا (چاپ ۱۳۳۹ ش) و شعر هزار ساله فارسی از قاسم توسیرکائی و محمدجعفر محبوب (چاپ ۱۳۴۳ ش؛ گلچین معانی، ج ۱، ص ۱۳۶، ۲۹۳، ۳۱۰، ۷۰۶، ۷۴۶، ۷۶۳)، تذکره سخنوران نامی ایران در تاریخ معاصر از محمداسحاق (چاپ ۱۳۷۱ ش) و سخنوران نامی معاصر ایران از سیدمحمدباقر برقعی (چاپ ۱۳۷۳ ش) در شش جلد.

در دوره معاصر با ایجاد تحولات اجتماعی، تذکرهاىی در

تذکره (۱)

۷۷۳

چهاردهم رونق یافت. برخی از تذکره‌های تألیف شده در آنجا عبارت‌اند از: *تحفة الاحباب فی تذکره‌الاصحاب* تألیف قاری رحمة‌الله واضح بخاری در ۱۲۸۸، *افضل التذکار فی ذکراالشعراء* و *الاشعار* تألیف افضل مخدوم بیرمستی بخاری در ۱۲۲۲، بهار بدخشان تألیف عبدالکریم حسینی در ۱۳۰۲، *پرده‌تشیان* سخنگوی تألیف ماگه رحمانی افغانی در ۱۳۲۹-۱۳۳۰ ش. و بهار افغانی نوشته ابوالقاسم عبدالحکیم رستاقی (چاپ ۱۳۵۰ ش؛ گلچین معانی، ج ۱، ص ۲۴-۱۲۴، ۱۲۶، ۱۴۹، ۱۵۳). در تاجیکستان نیز تذکره‌هایی به فارسی نوشته شده است، از جمله تذکار اشعار تألیف شریفجان مخدوم صدر ضیاء در ۱۲۸۴-۱۲۸۶ ش. و نمونه ادبیات تاجیک تألیف صدرالدین عینی در ۱۳۰۴ ش (س. د. تاجیکی، ج ۵، ص ۸۹-۹۰، ج ۷، ص ۲۲۹).

تذکره‌ها غالباً از مقدمه و متن اصلی و شاتمه تشکیل می‌شوند. متن اصلی که در بر دارنده اطلاعات زندگی‌نامه‌ای است، فصل‌بندی‌های متنوع و ویژه‌ای دارد و تذکره‌نویسان در نامگذاری آنها گاه از تعابیر ادبی و کنایی بهره جستند، مثلاً نام فصلهای آتشکده آذر بیگدلی (تألیف ۱۱۷۴)، مجمر، شعله، اخگر و شراره است و فصلهای شیبستان تألیف مدرس‌زیدی (متخلص به شهبلا) در ۱۲۷۴-۱۲۷۷، *خلو تخانه*، هنگامه، آستانه و ایوان نام دارد (نقوی، ص ۳۸-۴۰، منزوی، ج ۱۱، ص ۲۴۷-۲۴۸؛ گلچین معانی، ج ۱، ص ۲۴۴، ۲۵۰-۲۵۵). عنوان مدخل در تذکره، نام یا تخلص شاعر است و ترتیب مدخلها یا تاریخی است مانند *طبقات شاهجهانی* تألیف محمدصادق‌خان دهلوی در ۱۰۴۵ و *مرآت‌الخیال* تألیف شیرعلی‌خان لودی در ۱۱۰۲ یا الفبایی است مانند *خزانه عامره* تألیف آزاد بلگرامی در ۱۱۷۶. در برخی تذکره‌ها نیز هیچگونه نظم خاصی وجود ندارد (منزوی، ج ۱۱، ص ۲۴۵-۲۴۶، ۲۶۰-۲۶۱، ۸۸۱).

در پایان زندگی‌نامه هر شاعر، نمونه‌ای از اشعار او به انتخاب تذکره‌نویس می‌آید و بدین ترتیب ذوق ادبی تذکره‌نویس نمایانده می‌شود. در واقع، شهرت و برتری برخی تذکره‌ها به سبب حسن انتخاب نمونه‌های شعری است، مانند *بخانه تألیف ملامحمد صوفی مازندرانی* در ۱۰۱۰، و *ریاض الشعراء* و *الله داغستانی* (همان، ج ۱۱، ص ۷۵۲-۷۵۳؛ گلچین معانی، ج ۱، ص ۵۹۰، ۶۵۰-۶۶۶). در مقابل، بعضی تذکره‌نویسان به سبب انتخاب نمونه‌های ضعیف، به بی‌ذوقی معروف شده‌اند، مانند حسین نوای همدانی مؤلف تذکره نوا (تألیف ۱۲۵۳؛ دیوان‌بیگی، ج ۱، مقدمه نوائی، ص ۵۵).

گزینشهای شعری تذکره‌نویسان، تذکره‌ها را به‌نحوی به نوع دیگری از آثار ادبی، یعنی گلچینها و منتخبات اشعار، شبیه ساخته است، مانند تذکره خاور تألیف حیدرقلی میرزا در سده

شرح‌حال شاعران زن تألیف شده است، مثل *از رابعه تا پروین* تألیف کشاورز صدر (چاپ ۱۳۳۴ ش؛ همان، ج ۱، ص ۲۲-۲۴). از دیگر تذکره‌های معاصر، تذکره‌هایی درباره شاعران منطقه‌ای خاص است، مانند *شکرستان پارس* تألیف محمدحسین شعاع‌شیرازی در ۱۳۱۳، *دانشمندان آذربایجان* از محمدعلی تربیت (چاپ ۱۳۱۴ ش)، *تذکره شعری سمنان* از نصرت‌الله نوحیان (چاپ ۱۳۳۷ ش)، *بزرگان و سخنسرایان همدان* از مهدی درخشان (چاپ ۱۳۴۱ ش؛ همان، ج ۱، ص ۸۷-۹۲، ۲۸۳، ۶۱۷، ۷۶۴؛ برای اطلاع درباره دیگر تذکره‌ها از این نوع - همان، ج ۱، ص ۲۷۹، ۲۹۹، ۳۱۴، ۶۲۳-۶۲۵). تذکره‌هایی نیز تألیف شده که اساس انتخاب شاعران در آنها تعلقات فکری و اعتقادی آنان است، مانند *تذکره شعری قرن اول بهایی* از نعمت‌الله ذکایی‌بیضی (تألیف ۱۳۱۱-۱۳۴۲ ش؛ همان، ج ۱، ص ۲۸۷).

تذکره‌نویسی فارسی در هند نیز رواج داشته است. سیر آن را به پنج دوره تقسیم کرده‌اند: ۱) از ابتدای سلطنت مسلمانان در هند در سده هفتم تا تأسیس حکومت تیموریان هند در ۹۳۲؛ ۲) از آغاز سلطنت ظهیرالدین بابر در ۹۳۲ تا پایان حکومت شاهجهان در ۱۰۶۸؛ ۳) از سلطنت اورنگزیب در ۱۰۶۸ تا آغاز حکومت انگلیس در ۱۲۷۴؛ ۴) دوره تسلط انگلیس در هند از ۱۲۷۴ تا ۱۳۴۹؛ ۵) از ۱۳۴۹ تا کنون (نقوی، ص ۳۳-۳۴). دوره سوم (همان، ص ۲۰۲-۵۷۵)، با ۵۹ تذکره در خور توجه، از دوره‌های دیگر شگوفاتر بوده است. پیدایش تذکره‌های تخصصی در هند از نخستین تحولات در روند تذکره‌نویسی بود. برخی از تذکره‌های مشهور تخصصی در هند اینهاست: *روضه السلاطین* تألیف فخری هروی در حدود ۹۶۰، درباره هشتاد تن از سلاطینی که شعر می‌سرودند (منزوی، ج ۱۱، ص ۷۳۵)؛ *تذکره میخانه* تألیف عبدالنسیب قزوینی در ۱۰۲۸ درباره سرایندگان سابقانها (همان، ج ۱۱، ص ۷۳۹-۷۴۰) و *هفت آسمان* تألیف مولوی احمدعلی در ۱۲۸۵ درباره مشنوی‌سرایان.

در دوره سوم، برعکس دو دوره پیشین، تقریباً تمام تذکره‌های فارسی تألیف شده در هند را خود مؤلفان هند نوشته‌اند. سبک انشای بیشتر تذکره‌نویسان این دوره ساده بود و بعضی از آنان برای اولین بار واژگان اردو و سندی را در تذکره‌ها به‌کار بردند (برای اطلاع بیشتر درباره سبک نگارش تذکره‌نویسان این دوره - نقوی، ص ۲۰۰-۲۰۱). از جمله این آثار، *مقالات الشعراء* تألیف میرغلامعلی شیر، متخلص به قانع، است (تألیف ۱۱۷۴؛ همان، ص ۴۰۱-۴۱۴).

در افغانستان نیز که فرهنگ ایرانی و ادبیات فارسی بسیار نفوذ داشت، تذکره‌نویسی فارسی بویژه در سده‌های سیزدهم و

تذکره (۱)

۷۷۴

سیزدهم، که در واقع منتخبات اشعار است (د. اسلام، چاپ دوم، ذیل «مختارات»؛ گلچین معانی، ج ۱، ص ۲۱۹). این رویکرد خاص در تذکره نویسی به غنای نقد و نظریه پردازیهای ادبی نیز انجامیده است، چنانکه مثلاً در عقد ثریا تألیف مولوی احسان الله ممتاز لکهنوی در ۱۲۶۱، گزیده اشعار با نقد آنها همراه است (منزوی، ج ۱۱، ص ۷۶۵). مولوی احمدعلی نیز در هفت آسمان (ص ۵-۳) در باره منوی و اوزان آن سخن گفته است. انتقاد تذکره نویسان از یکدیگر، بایی در تضارب آرای ادیبان در شعرشناسی باز کرد، مثل انتقادهای معتدالدوله فرهادمیرزا از سلیقه لطفعلی بیگ آذرسیگدلی در انتخاب اشعار آتشکده (گلچین معانی، ج ۱، ص ۵) یا مباحثات آرزو و صهبایی و قاری درباره شعر حزین لاهیجی (ع شفیعی کدکنی، جاهای متعدد).

تذکره‌ها علاوه بر اطلاعات سودمند در حوزه تاریخ ادبیات (ع تاریخ ادبیات در ایران^۹)، درباره وقایع سیاسی و اوضاع اجتماعی نیز اشاره‌های مهمی دارند که در تدوین کتب تاریخ سیاسی و اجتماعی به کار می‌آید، چنانکه اشاره سام میرزا در تحفه سامی به پیشه شاعران، مثلاً تاجدوز بودن تیزرقی بیارجمندی (۱۶۸) و توأمال بودن یوسف‌بیک توأمال (ص ۱۸۶) و قورچی بودن مولانا سوسنی (ص ۱۸۷)، وضع اجتماعی آن دوره را نشان می‌دهد.

گاه تذکره نویسان، درباره زندگی و آثار خود مطالبی آورده‌اند که اینگونه مطالب در تدوین آثار زندگی‌نامه‌ای از منابع مهم به شمار می‌آیند، مانند اشارات میرزا احمد جهرمی دیوان‌بینگی به آثار خود در حدیقه الشعراء (ج ۱، ص ۱۵) و اطلاعاتی که بهگوان داس در سفینه هندی (ص ۲۴۱-۲۵۹) و نصرآبادی (ص ۲۵۷-۲۶۳) درباره خود داده‌اند.

با آنکه اخذ مطلب بدون ذکر منبع - که گاه در حد سرقت ادبی بوده - در تذکره نویسی دوره قاجار رواج داشته است (برای نمونه - دیوان‌بینگی، ج ۱، مقدمه نوائی، ص دهه گلچین معانی، ج ۱، ص ۴۶-۴۷)، در برخی تذکره‌ها نام تذکره‌هایی آمده که از منابع مؤلف بوده ولی بعدها از میان رفته است، مانند ذکر نام حیات الشعراء مستین کشمیری در تذکره خزانه عامره (آزادبگراهی، ص ۶-۷)، که اینگونه اشاره‌ها از نظر اطلاعات کتاب‌شناختی سودمند است. علاوه بر منابع مکتوب، تذکره نویسان گاه شخصاً در دیدار با شاعر از وی تقاضای زندگی‌نامه و نمونه شعر می‌کرده‌اند (برای نمونه - دیوان‌بینگی، ج ۱، ص ۱۵؛ عبرت نائینی، جاهای متعدد).

در سالهای اخیر با پیدایش سبکهای جدید نقد و تاریخ‌نگاری ادبی، از سبک مظنن و عبارت‌پردازیهای منشیانه و افسانه‌پردازیهای بسیار تذکره نویسان، انتقاد شده است. با

اینهمه، تذکره‌ها نمونه‌ای از ادبیات زندگی‌نامه‌ای‌اند و ازینرو همواره مهم بوده‌اند.

منابع: میرغلامعلی بن نوح آزاد بلگرامی، خزانه عامره، چاپ سنگی کاتبور ۱۸۷۱؛ احمد علی، هفت آسمان، کلنگه ۱۸۷۲، چاپ انست تهران ۱۹۶۵؛ بهگوان داس هندی، سفینه هندی، چاپ محمد عطاءالرحمان عطاء کاکوی، چاپ سنگی بنه ۱۳۷۷/۱۹۵۸؛ دولتشاه سمرقندی، تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی، چاپ محمد عباسی، تهران [۱۳۳۷]؛ احمدعلی دیوان‌بینگی، حدیقه الشعراء، چاپ عبدالحسن نوائی، تهران ۱۳۶۶.۱۳۶۶؛ محمد بن علی راوندی، کتاب راحة الصدور و آیه‌السرور در تاریخ آل سلجوق، چاپ محمد انبال، تهران ۱۳۳۳؛ سام میرزاصفوی، تذکره تحفه سامی، چاپ رکن‌الدین همایونفرخ، تهران [س.تا]؛ محمدرضا شفیعی کدکنی، شاعری در هجوم منتقدان: نقد ادبی در سبک هندی پیرامون شعر حزین لاهیجی، تهران ۱۳۷۵؛ محمدعلی عبرت‌نائینی، تذکره مدینه الادب، چاپ عکس تهران ۱۳۷۶؛ عرفی؛ احمد گلچین معانی، تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران ۱۳۶۳؛ احمد منزوی، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد ۱۳۶۲-۱۳۷۰؛ محمدظاهر نصرآبادی، تذکره نصرآبادی، چاپ وحید دستگردی، تهران ۱۳۶۱؛ علی‌رضا نفوی، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران ۱۳۳۳؛

Et'., s.v. "Mu kh tārat"; *Ensklopediyyi Sävetii Täjik*, Dushanbe 1978-1988.

/ افسانه منفرد /

۳) تذکره نویسی عربی. در عربی برای کتابهای حاوی شرح حال شاعران عناوین مختلفی به کار رفته است. تعداد کتابهایی که با عنوان تذکره در شرح احوال شاعران تألیف شده بسیار اندک است. برای کتابهای شرح حال، از جمله شرح حال شاعران، این عناوین به کار رفته است:

الف) طبقات. دانشمندان ضمن تحقیق در علوم قرآنی و علم حدیث و نحو و علوم ادبی، به بررسی اسناد و مدارک پرداختند و همین امر موجب شد که به شرح حال راویان این استاد توجه کنند، لذا راویان هر فن را به طبقات تقسیم کردند و کتابهایی با این عنوان، درباره شرح حال دانشمندان و ادیبان و فقیهان و دیگر بزرگان به وجود آوردند (زیدان، ج ۳، ص ۸۶). طبقات فحول الشعراء از محمد بن سلام جرحی (متوفی ۲۲۲) نخستین کتاب موجود در شرح حال شاعران است. در این کتاب ۱۱۴ شاعر دوره جاهلی و اسلامی بر اساس طبقه‌بندی خاصی معرفی شده‌اند (ص ۴۳) و نمونه‌هایی از اشعار آنان آمده است. برخی از کتابهای مهم طبقات عبارت‌اند از: طبقات الشعراء از دجبل خزاعی (متوفی ۲۲۶، یاقوت حموی، ج ۱۱، ص ۱۱۲)؛ طبقات الشعراء از ابوهیثم مرقی عبیدی بصری (متوفی ۲۵۷؛

تذکره (۱)

۷۷۵

امیل بدیع یعقوب که شامل شرح حال مختصری از لغویان عرب است با ذکر منابع و مأخذ (مقدمه، ج ۱، ص ۵) و معجم العلماء و الشعراء القُطَّابین از احسان عباس درباره عالمات و شاعران جزیره صقلیه.

ج) اخبار. برخی شرح حالها با عنوان اخبار آغاز می شود، مانند اخبارالشعراء از ابوالحسن مدائنی (متوفی ۲۲۵؛ این ندیم، ص ۱۱۶)، اخبارالشعراء از ابن ابی خَیَّمَة (متوفی ۲۷۹؛ همان، ص ۲۸۶)، اخبارالشعراء از احمد بن زُهیر نَسَافِی (متوفی ۲۷۹؛ بغدادی، ج ۱، ستون ۴۲)، اخبارالشعراء الکبیر از ابو عبد الله هارون بن علی (متوفی ۲۸۸؛ این ندیم، ص ۱۶۱)، اخبار سَمُی عَشِیق مین الشعراء از جَلَوْدِی (نجاشی، ص ۲۲۲)، اخبار شعراء الاندلس از ابوسعید کَنانی (متوفی ۳۲۰) و ابوعبدالله آزدی قُرطُبی (متوفی ۳۴۳؛ بغدادی، همانجا)، اخبارالشعراء المُخَدَّثین من کتاب الأوراق از محمد بن یحیی صولی (متوفی ۳۳۵) شامل شرح حال و نمونه ای از اشعار سیزده شاعر دوره عباسی (۱۳۲-۶۵۶؛ سه چهارم، ص ۲۷۵)، اخبار النحویین از عبداللَّهِ بن جعفر بن دُرُسْتَوَیَه (متوفی ۳۴۷؛ زرکلی، ج ۴، ص ۷۶)، اخبار الإمام السَّواعِر از ابوالفرج اصفهانی (متوفی ۳۵۶؛ آقابزرگ طهرانی، ج ۱، ص ۳۲۱؛ نیز سه ادامه مقاله)، اخبار النحویین البصریین از سیرافی (متوفی ۳۶۸) درباره نحویانی که در نحو بر معاصرانشان پیشی گرفتند (مقدمه مؤلف، ص ۱۰)، اخبار النحویین از محمد بن حسین ادیب یمنی (متوفی ۴۰۰؛ زرکلی، ج ۵، ص ۹۸)، اخبار شعراء الاندلس از ابن قُرَظِی (متوفی ۴۰۳؛ همان، ج ۴، ص ۱۲۱)، اخبار الشعراء از محمد بن حسین عمیدالدوله (متوفی ۴۳۹؛ همان، ج ۶، ص ۹۹) و اخبار الشعراء السبعمه از یحیی حلبی (متوفی ۶۳۰؛ آقابزرگ طهرانی، ج ۱، ص ۳۳۶).

برخی کتابها با عنوان اخبار فقط شامل شرح حال یک شاعر است، مانند اخبار ابی تمام از صولی (برای اطلاع از نمونه های دیگر سه نجاشی، ص ۲۴۳-۲۴۴؛ آقابزرگ طهرانی، ج ۱، ص ۳۱۳-۳۵۲؛ بغدادی، ج ۱، ستون ۳۸-۳۹).

د) انساب. بر قسمتی از علم تاریخ که از طریق آن اشخاص به واسطه پدر یا جد یا قبیله خود شناخته می شوند، انساب گفته می شود (د. فارسی، ذیل «انساب»). برخی کتابهایی که در این زمینه نوشته شده است، عبارت اند از: انساب الشعراء از ابن حبیب بغدادی نحوی (متوفی ۲۴۵؛ حاجی خلیفه، ج ۱، ستون ۱۷۹) و الانساب از عبدالکریم سَمَعانی (متوفی ۵۶۲) که در آن به شرح حال شاعران نیز پرداخته شده است (مثلاً سه ج ۲، ص ۱۰۳-۱۰۱ در شرح حال بُحَترِی).

در دوره معاصر، عنوان «موسوعه» نیز برای کتابهایی شرح حال شاعران و ادیبان به کار رفته است، مانند موسوعه

نجاشی، ص ۲۱۸؛ قس یاقوت حموی، ج ۱۲، ص ۵۴ که نام آن را اخبارالشعراء ذکر کرده است)؛ طبقات النحاة البصریین از مُیُوذ (متوفی ۲۸۶؛ زرکلی، ج ۷، ص ۱۴۴)؛ طبقات الشعراء از ابن مُعَظَر درباره شاعران دوره عباسی (مُخَدَّثین) با ذکر نمونه ای از اشعار آنان (مقدمه مصحح، ص ۵)، ابن کتاب را تذکره ابن المصنوع نیز نامیده اند (سه قزوینی، ج ۴، ص ۴۵؛ شوشتری، ج ۲، ص ۵۰۳، ۵۰۵)؛ طبقات الشعراء بالاندلس از عثمان بن ربیعہ اندلسی (متوفی ح ۳۱۰؛ حاجی خلیفه، ج ۲، ستون ۱۱۰۳)؛ طبقات العرب و الشعراء از عبدالعزیز جَلَوْدِی (متوفی ۳۳۲؛ نجاشی، ص ۲۴۳)؛ طبقات الشعراء از اسماعیل بن یحیی مبارک یزیدی (متوفی ح ۳۷۵؛ بغدادی، ج ۴، ستون ۷۹)؛ طبقات النحویین و اللغویین تألیف زُبَیْدِی (متوفی ۳۷۹) که در آن شرح حال نحویان و لغویان از ابوالاسود ذُکَلِی (متوفی ۶۹) تا عصر مؤلف (مقدمه مصحح، ص ۳) آمده است؛ طبقات الشعراء از عمار بن علی یمنی (متوفی ۵۶۹؛ آقابزرگ طهرانی، ج ۱۵، ص ۱۵۱)؛ طبقات الأدباء از ابوالبرکات انباری (متوفی ۵۷۷؛ سه ادامه مقاله)؛ طبقات النحاة از صفی الدین عَرشانی یمنی (متوفی ۵۹۰؛ بغدادی، ج ۲، ستون ۸۰)؛ طبقات الشعراء از محمد بن عمر بن شاهنشاه (متوفی ۶۱۷؛ زرکلی، ج ۶، ص ۳۱۳)؛ طبقات النحاة از حمز بن یوسف تنوخ (متوفی ۶۷۰؛ بغدادی، همانجا)؛ طبقات النحاة و اللغویین از ابن قاضی شهته (متوفی ۸۵۱؛ زرکلی، ج ۲، ص ۶۱)؛ طبقات الشعراء از محمود بن احمد عینی (متوفی ۸۵۵؛ همان، ج ۷، ص ۱۶۳)؛ طبقات البیانیین از سیوطی (حاجی خلیفه، ج ۲، ستون ۱۰۹۶) و طبقات اعلام الشیعه از آقابزرگ طهرانی (متوفی ۱۳۸۹) در چند جلد که در آن شرح حال بزرگان شیعه، از جمله شاعران، از قرن چهارم تا چهاردهم آمده است.

ب) معجم. چون در عربی حروف الفیا را «حروف مُعْجَم» می خوانند، هر کتابی را که درباره لغات یا اعلام باشد و به صورت الفبایی تنظیم شده باشد، معجم می نامند (د. فارسی، ذیل «معجم»). نخستین معجم ادبی، معجم الشعراء از محمد بن عمران مرزبانی (متوفی ۳۸۴) است شامل فهرستی از شاعران عصر جاهلی تا عصر مؤلف، به ترتیب حرف اول نام شاعر. بخشهایی از این کتاب مفقود شده است، برخی آثار دیگر در این زمینه عبارت اند از: معجم الأدباء از یاقوت حَمَوِی (متوفی ۶۲۶) که به گفته مؤلف (ج ۱، ص ۴۸-۵۲) در این کتاب اخبار تمام طبقات جهان اسلام، از جمله نحویان و لغویان و شاعران و قاریان و مورخان بر اساس نام آنان گرد آمده است؛ معجم الشعراء از عقیف عبدالرحمان که در آن شرح حال شاعران از دوره جاهلی تا پایان دوره امویان (۱۳۲) با ذکر منابع و مأخذ ذکر شده است؛ المعجم المفصل فی اللغویین العرب از